

OLGA PŁASZCZEWSKA
Kraków

KOMPARATYSTYKA LITERACKA: PARADOKSY METAKRYTYKI

Komparatystyka literacka, definiowana dzisiaj jako „praktyczna metoda badania literatury”¹, „praktyka interpretacyjna związana z literaturą”² albo strategia interpretacyjna³, której sensem jest „świadome czytanie, czyli poznanie uniwersum tekstów w ich korelacjach i interakcjach z innymi tekstami” w określonym kontekście kulturowym⁴, ulega także typowej dla współczesnej humanistyki skłonności do teoretyzacji dyskursu⁵, jakim się posługuje. Charakterystyczną cechą metakrytyki komparatystycznej jest odwoływanie się do negatywnie nacechowanej metaforyki w wielu powojennych próbach samookreślenia się dyscypliny. Wbrew pozorom, budowanie autodefinicji za pomocą obrazów negatywnych nie stanowi tendencji typowej dla literaturoznawstwa porównawczego lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, kiedy dochodzi do zdecydowanego odrzucenia jego „wpływologicznego” modelu i kształtuje się nowy sposób pojmowania badań komparatystycznych. Autosceptycyzm, wyrażający się zastosowaniem „figur negatywnych” w wypowiedziach autotematycznych, cechuje bowiem refleksje na temat istoty, zakresu i przed-

Autorka artykułu Olga Płaszczewska pracuje w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

¹ O. Płaszczewska, *Przestrzenie komparatystyki-italianizm*, Kraków 2010, s. 299.

² A. Hejmej, *Komparatystyka kulturowa: interpretacja i egzystencja* [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. I: *Problemy teoretyczne*, red. E. Szczęsna, E. Kasperski, Kraków 2010, s. 79.

³ Albo, jak to określa Susan Bassnett, metoda „podchodzenia do literatury”, „sposób czytania”, por. S. Bassnett, *Literatura porównawcza w XXI wieku* przeł. I. Noszczyk, „Teksty Drugie” 2009 nr 6, s. 115.

⁴ Por. O. Płaszczewska, dz. cyt., s. 299.

⁵ Pojęcia dyskurs używam tutaj w odniesieniu do *praktyki mówienia, dialogu i pisanania*, por. E. Kasperski, *Kategorie komparatystyki*, Warszawa 2010, s. 103.

miotu poszukiwań porównawczych powstające w różnych momentach dziejów, począwszy od słynnego wystąpienia René Welleka aż po dzień dzisiejszy.

W 1958 roku, na kongresie International Comparative Literature Association (AILC/ICLA) w Chapel Hill, Wellek ogłosił nadejście „kryzysu komparatystyki”. Stopniowe odchodzenie założycieli kierunku, takich jak Paul Van Tieghem, Arturo Farinelli, Karl Vossler, Ernst Robert Curtius, Erich Auerbach, Jean-Michel Carré, Fernand Baldensperger czy Leo Spitzer⁶, których badaniom porównawczym nie zawsze towarzyszy rozbudowany aparat teoretyczny, miało jakoby prowadzić do degeneracji dyscypliny, skupiającej się na jałowym tropieniu wzajemnych oddziaływań między literaturami⁷. Chętnie przywoływana przez przeciwników metodologii komparatystycznej wypowiedź Welleka nie jest jednak druzgocącą krytyką dyscypliny, wbrew tytułowi zawiera bowiem elementy konstruktywnej refleksji na temat jej niewątpliwych ograniczeń oraz niezaprzeczalnych możliwości jej rozwoju. W koncepcji Welleka, podejmującego polemikę ze sformułowanymi niemal trzydzieści lat wcześniej tezami Van Tieghema, kryzys nakazuje konieczność rewizji metod badawczych i celów komparatystyki⁸, ale nie jest sygnałem dewaluacji podstawowych osiągnięć dyscypliny, dzięki której możliwa staje się interpretacja literatury w kontekście międzynarodowym, jednocześnie historyczna i wartościująca⁹, a więc wychodząca poza badania nad „faktycznymi” kontaktami interliterackimi¹⁰ i traktująca piśmiennictwo w sposób holistyczny, jako sztukę tworzącą i chroniącą wartości uniwersalne dla człowieka¹¹. Użyta w tytule artykułu, który stał się manifestem ideowym

⁶ Por. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, [w:] *The Princeton Source-book in Comparative Literature. From the European Enlightenment to the Global Present*, red. D. Damrosch, N. Melas, M. Buthelezi, Princeton & Oxford 2009, s. 162. Dalsze cytaty za tym wydaniem.

⁷ Zob. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, s. 162-172 (polski przekład, ocenzone [w:] R. Wellek, *Kryzys literatury porównawczej*, przeł. I. Sieradzki, [w:] tegoż, *Pojęcia i problemy nauki o literaturze*, opr. H. Markiewicz, Warszawa 1979, s. 392-403).

⁸ „A re-examination of our aims and methods is needed”. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, s. 162.

⁹ Por. C. Guillén, *L'uno e il molteplice. Introduzione alla letteratura comparata* (1985), przeł. A. Gargano, C. Gaiba, Il Mulino, Bologna 2008, s. 104-105.

¹⁰ Por. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, s. 162-163.

¹¹ „Literary scholarship becomes an act of the imagination, like art itself, and thus a preserver and creator of the highest values of mankind”. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, s. 171.

„amerykańskiej szkoły komparatystyki”¹², metafora *The Crisis of Comparative Literature* okazała się jednak wyjątkowo przekonująca, wyznaczając w pewnym sensie paradygmat dyskursu metakrytycznego komparatystyki, w którym założenie, iż dyscyplina doświadcza przełomu, przesilenia, dokonuje decydującego zwrotu¹³ lub znajduje się w sytuacji granicznej, daje dodatkowe możliwości autodefinicji i ewolucji.

Nie bez ironii przywołane pojęcie *crise de la littérature comparée* staje się, na przykład, punktem wyjścia rozważań na temat perspektyw rozwoju i przyszłości komparatystyki, jakie podejmuje na początku lat '60 René Etiemble¹⁴. Co charakterystyczne, Etiemble przyjmuje tutaj – idąc za przykładem amerykańskim – medyczny sposób rozumienia pojęcia kryzysu, proponując potraktowanie literaturoznawstwa porównawczego jak pacjenta, który potrzebuje jeśli nie lekarstwa, to przynajmniej recepty na środki pozwalające powstrzymać rozwój choroby¹⁵. Wcześniej podobną stylistykę zaobserwować można u Henry'ego H. H. Remaka, który sytuację komparatystyki opisuje, odwołując się do terminologii medycznej: stawia bowiem diagnozę, wskazuje stosowną terapię i prognozuje jej skutki¹⁶.

¹² Por. D. Damrosch, N. Melas, M. Buthelezi, *René Wellek: the Crisis of Comparative Literature*, [w:] *The Princeton Sourcebook in Comparative Literature*, Princeton & Oxford 2009, s. 161-162. Na temat wystąpienia Welleka zob. też O. Płaszczewska, dz. cyt., s. 32-35, 61-63.

¹³ Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1989, s. 285.

¹⁴ „Krise der Komparatistik”, „The Crisis of Comparative Literature”, „Crise de la littérature comparée”, cela doit aussi se dire en serbe et en japonais... Encore que le mot „crise” soit à la mode, et que, pour raccrocher le lecteur, les auteurs d'articles ou d'ouvrages sur n'importe quoi l'accrochent n'importe où, lanterne rouge de maison close, la littérature comparée subit en effet, depuis deux décennies au moins, ce qu'il ne méritait pas d'appeler une crise. Je me propose d'en faire ici le diagnostic, en vue, qui sait, de prescrire ou du moins de suggérer quelques remèdes”. R. Etiemble, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Gallimard, Paris 1963, s. 9 [„Krise der Komparatistik”, „The Crisis of Comparative Literature”, „kryzys komparatystyki”, powinno się to też powiedzieć po serbsku i po japońsku... Czy to dlatego, że słowo „kryzys” jest dzisiaj modne, czy dlatego, żeby przyciągnąć na nowo czytelnika, autorzy artykułów lub dzieł o czymkolwiek, przyczepiają je gdziekolwiek jak czerwoną latarnię domu publicznego, komparatystyka rzeczywiście doznaje, przynajmniej od dwóch dziesięcioleci czegoś, czego nie wypada nazwać inaczej niż kryzysem. Moim celem jest zdiagnozowanie tej sytuacji po to, by ewentualnie wskazać lub podpowiedzieć pewne lekarstwa, przeł. O. P.].

¹⁵ Por. tamże, s. 9.

¹⁶ Zob. H. H. H. Remak, *Comparative Literature at the Crossroads. Diagnosis, Therapy, and Prognosis*, „Yearbook of Comparative Literature” 9 (1960), s. 1-28.

Podkreślić należy, że metaforyka „szpitalna” pojawia się przede wszystkim w tytule artykułu Remaka, spełniając rolę chwytneho hasła wywoławczego. Ze względu na polemiczny charakter wypowiedzi (jako konfliktową, nie zaś komplementarną, ukazującą relację francuskiego i amerykańskiego modelu komparatystyki¹⁷), występuje w niej spore nagromadzenie metaforyki walki politycznej. Terminy takie jak kontrowersje, atak, obrona, dymisja, nawet *apartheid* na określenie „zamkniętego” zainteresowania wybranym obszarem badań porównawczych¹⁸, stopniowo zastępuje poetyka tradycyjna, posługująca się pojęciami, „określenia *status quo*”, założeń wstępnych, wyznaczenia „perspektyw rozwoju” a przede wszystkim „rozwiązania problemu” zainteresowania komparatystyki zagadnieniami historycznymi lub wartościowania estetycznego¹⁹. Warto nadmienić, że w tym samym tekście Remak wprowadza do refleksji nad badaniami porównawczymi również obrazy wywodzące się z antycznej koncepcji postrzegania życia - oraz procesów poznawczych - jako drogi. Figura „komparatystyki na rozdrożu” okaże się jednym z *loci communes* metakrytyki porównawczej w XX i XXI wieku. Powróci do niej sam Remak²⁰, nawiąże David Damrosch, stawiając komparatystykę na „podwójnym rozdrożu”²¹, w Polsce posłuży się nią Michał Kuziak, zaś Ryszard Nycz ujmie ją w kategoriach *nostos*, wędrówki, która w końcu doprowadza do punktu wyjścia, jak sugeruje tytuł *Od komparatystyki do polonistyki (i z powrotem)*²².

W odniesieniu do literaturoznawstwa porównawczego metafora kryzysu na dobre zakorzeniła się w świadomości humanistów - posługują się nią lub do niej nawiązują, aprobatywnie lub polemicznie, zarówno sami komparatyści, jak i badacze nie identyfikujący się z tą dziedziną, nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale na całym świecie. Warto przy-

¹⁷ Por. tamże, s. 2-12.

¹⁸ Por. tamże, s. 3. W podobny sposób terminologią polityczną posługuje się Edward Kasperski, używając pojęcia „getto” komparatystyczne w pracy *Kategorie komparatystyki*, Warszawa 2010.

¹⁹ Por. H. H. H. Remak, *Comparative Literature at the Crossroads*, „Yearbook of Comparative Literature” 9 (1960), s. 20.

²⁰ Zob. H. H. H. Remak, *Once again: Comparative Literature at the Crossroads*, „Neohelicon” XXVI (1999)/2.

²¹ Zob. D. Damrosch, *The 2003 ACLA Presidential Address: The Roads of Excess: Comparative Literature at a Double Crossroads*, „Comparative Literature” 55 n. 3 (Summer 2003), s. viii-xv, <http://www.jstor.org/stable/4125398> [08/05/2011].

²² Zob. R. Nycz, *Od komparatystyki do polonistyki (i z powrotem)* „Teksty Drugie” 1992 nr 1/2.

toczyć w tym miejscu jeden z głosów podkreślających pozytywny aspekt kryzysu jako sytuacji, której skutkiem mogą być zmiany na dobre. Już u progu lat '70 amerykański badacz Haskell M. Block podkreśla, że kryzys niekoniecznie musi oznaczać zamęt i niespójność, a może być wyrazem dramatyizmu dokonującego się w humanistyce przewartościowania postaw i wartości²³. W podobny sposób rozumie dziś kryzys Richard Rorty, wiążący to pojęcie z nieuchronnie nadchodzącymi zmianami, które oznaczają jednak nie upadek a kolejny etap rozwoju komparatystyki, bowiem „żadna zdrowa dyscyplina humanistyczna nie trwa w niezmienionym stanie dłużej niż jedno lub dwa pokolenia”²⁴. Z pewnością jednak przenosiła wprowadzona przez Welleka wyznacza paradygmat krytycznego myślenia o komparatystyce, w którym punktem wyjścia jest pokazanie bądź słabości (rzeczywistych lub wyimaginowanych), bądź punktów spornych albo niekonsekwencji dyscypliny, w wielu sytuacjach wciąż prezentowanej – jak zaznacza Tomasz Bilczewski – jako metanauki w „stanie permanentnego kryzysu”²⁵. Takie stanowisko przyjmuje, między innymi, Claudio Guillén, który w połowie lat osiemdziesiątych formułuje szereg tez na temat literaturoznawstwa porównawczego, do chwili obecnej stanowiących istotny punkt odniesienia dla badaczy podejmujących próby redefiniowania tej dziedziny. W 1985 roku Guillén sytuuje komparatystykę w kontekście ogólnego, obejmującego w zbliżonym stopniu Europę i Amerykę kryzysu tożsamości, który nazywa również „ogólnym zagubieniem” humanistyki w sytuacji zachwiania obowiązujących jednostki i zbiorowości systemów wartości (politycznych, społecznych, narodowych,

²³ „La présence de la crise n'implique pas nécessairement la confusion et l'incohérence. Au contraire, elle donne plutôt un sens dramatique à la confrontation dynamique des attitudes et des valeurs, source indispensable d'énergie et de puissance dans les tentatives humaines”. H. M. Block, *Nouvelles tendances en littérature comparée*, Editions A.-G. Nizet, Paris 1970, s. 15 [Wystąpienie kryzysu nie oznacza wcale zamętu i niespójności. Wręcz przeciwnie, nadaje dramatyczny sens dynamicznej konfrontacji postaw i wartości, [staje się] niezastąpionym źródłem energii i mocy ludzkich wysiłków, przeł. O.P.].

²⁴ „No healthy humanistic discipline ever looks the same for more than a generation or two”. R. Rorty, *Looking Back at „Literary Theory”*, [w:] *Comparative Literature in an Age of Globalization*, red. H. Saussy, The Johns Hopkins UP Baltimore 2006, s. 67; cytat w polskim przekładzie za: R. Rorty, „Teoria literatury” z perspektywy czasu, przeł. T. Kunz, [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010, s. 330.

²⁵ Por. T. Bilczewski, *Komparatystyka i interpretacja. Nowoczesne badania porównawcze wobec translatologii*, Kraków 2010, s. 8-9.

etnicznych)²⁶. Za wariant metafory kryzysu uznać można użytą przez brazylijską uczoną, Tanię Franco Carvalhal figurę wieży Babel (w innych kontekstach posłużyli się tą figurą George Steiner i Jacques Derrida) w refleksji na temat złożoności współczesnej komparatystyki, rozległości jej obszarów badawczych i eklektyzmu metodologicznego²⁷, który można uznać zarówno za dobrodziejstwo dyscypliny, jak i za jej podstawową wadę.

Chociaż wraz z upływem czasu zmienia się sposób rozumienia komparatystyki, modyfikacji ulegają jej definicje, przekonanie o kryzysie dziedziny nie słabnie. W Ameryce powraca ono w kontekście zainteresowania instytucjonalnym kształtem dyscypliny, tracącej tożsamość badawczą – jak można wywnioskować z wypowiedzi luminarzy – na skutek odejścia od modelu komparatystyki, której celem jest badanie literatury w jej relacjach z innymi obszarami ekspresji człowieka²⁸, na rzecz meta-krytyki oraz komparatystyki kulturowej, o trudnym do określenia, pozbawionym wyraźnych granic przedmiocie badań. Analizując zagrożenia, na jakie narażone jest literaturoznawstwo porównawcze, Charles Bernheimer w raporcie z 1993 roku zastępuje termin *kryzys* peryfrazą, podsumowując bowiem obserwacje na temat *status quo* uniwersyteckiej komparatystyki w Stanach Zjednoczonych, stwierdza, że znajduje się ona w punkcie krytycznym swojego rozwoju²⁹. Niedługo później Jonathan

²⁶ Por. C. Guillén, dz. cyt., s. 7-24.

²⁷ Por. T. Franco Carvalhal, *Literatura comparada*, São Paulo 1986, s. 5-6.

²⁸ „Literary phenomena are no longer the exclusive focus of our discipline”, zauważyła w 1993 roku Charles Bernheimer, por. *The Bernheimer Report, 1993*, [w:] *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Baltimore-London 1995, s. 42. [Zjawiska literackie nie stanowią już jedynego przedmiotu zainteresowania naszej dyscypliny. Raport Bernheimera, 1993. Komparatystyka na przetomie wieku, przeł. M. Wzorek, [w:] *Niewspótmierność...*, Kraków 2010, s. 141].

²⁹ „We feel that comparative literature is at a critical juncture in its history”. The Bernheimer Report, 1993, [w:] *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Baltimore-London 1995, s. 47. [Uważamy, że literaturoznawstwo porównawcze znajduje się w krytycznym punkcie swojej historii. Raport Bernheimera, 1993. Komparatystyka na przetomie wieku, przeł. M. Wzorek, [w:] *Niewspótmierność...*, Kraków 2010, s. 147]. Na marginesie warto – za Armandem Gniscim – powtórzyć, że refleksja nad raportem Bernheimera i, dodajmy, również Hauna Saussy’ego, nie jest dyskusją nad obowiązującym w całym świecie modelem komparatystyki: „Assolutamente caratteristico (...) mi sembra il caso del famosissimo rapporto Bernheimer (1993) di cui tutti „dobbiamo” discutere, mediterranei e asiatici, caraibici e centro-africani, così come se esso affrontasse „i nostri” (di tutti noi) problemi. Il libro curato da Bernheimer, invece, riguarda esplicitamente la „situa-

Culler podejmuje próbę eksplikacji, na czym polega *kryzys* w literaturoznawstwie porównawczym lat '90 XX wieku, uznając, że wiąże się on „z trudnościami w wyjaśnieniu natury nowej porównywalności”, która jest zasadą badań porównawczych³⁰.

Pojęcie kryzysu pojawia się w tym okresie także w Europie, między innymi w refleksji nad zadaniami literaturoznawstwa porównawczego w dobie postkolonializmu (*The Crisis of Comparativism in a Post-Colonial World*), przy okazji określania nowych granic – czy też nowych obszarów badań komparatystycznych³¹. Zaostrza się tutaj wydźwięk „figur negatywnych”, które mają definiować sytuację dyscypliny. Susan Bassnett w swojej *Comparative Literature. A Critical Introduction* formułuje tezę o zużyciu się tradycyjnego modelu komparatystyki, opartego na badaniu opozycji binarnych, niepodważalnej wierze w kulturotwórczą rolę literatury zachodniej i próbach ahistorycznych odczytań piśmiennictwa³². O takim wcieleniu literaturoznawstwa porównawczego powie Bassnett: „Today, comparative literature in one sense is dead”³³, wskazując jednocześnie nowe kierunki rozwoju badań o niewątpliwie porównawczym nachyleniu, takich jak przeżywające rozkwit studia postkolonialne i odnawiające się w epoce refleksji nad wielokulturowością poszukiwania translologiczne. Pojawiająca się tutaj idea „śmierci dyscypliny”³⁴ okaże się in-

zione della letteratura comparata nelle università statunitensi e solleva le questioni derivanti dalle difficoltà che la disciplina oggi „li” incontra, soprattutto nei confronti della avanzata di „cultural studies”. A. Gnisci, *Mondialità e decolonizzazione* (1997), [w:] A. Gnisci, F. Sinopoli, *Manuale storico di letteratura comparata*, Roma 2004, s. 217–218. [Zupełnie charakterystyczny wydaje mi się przypadek słynnego raportu Bernheimera (1993), o którym wszyscy „musimy” dyskutować, mieszkańcy teritorium śródziemnomorskiego i Azjaci, narody Karaibów i środkowej Afryki, jakby dotyczył on naszych (nas wszystkich) problemów. Praca pod redakcją Bernheimera *explicite* dotyczy natomiast sytuacji komparatystyki na uniwersytetach w Stanach Zjednoczonych i podejmuje zagadnienia wynikające z trudności, z jakimi dyscyplina „tam” się spotyka, zwłaszcza w okolicznościach gwałtownego rozwoju *cultural studies*, przeł. O. P.]

³⁰ Por. J. Culler, *Porównywalność* (1995), przeł. T. Bilczewski, [w:] *Niewspótmierność...*, Kraków 2010, s. 107.

³¹ Zob. *Remapping the Boundaries. A New Perspective in Comparative Literature*, red. G. Franci, Bologna 1997.

³² Por. S. Bassnet, *Comparative Literature. A Critical Introduction*, London-New York 1993, s. 47.

³³ Tamże, s. 47.

³⁴ Podobna metaforyka pojawia się w niektórych wystąpieniach badaczy amerykańskich jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, na co zwraca uwagę Tomasz Bilczewski: „W wieku XX pojawi się cała seria określeń stosowanych jako dia-

spirująca przede wszystkim dla badaczy zabierających głos w sprawie komparatystyki na początku XXI wieku (takich jak Terry Eagleton czy Gayatri Ch. Spivak), natomiast komparatyści zajmujący się tą kwestią bezpośrednio po ukazaniu się monografii Bassnett zadowolą się nieco łagodniejszymi obrazami. Przykładowo, na sympozjum poświęconym komparatystyce przez Bolońską Akademię Nauk i Yale University w maju 1994 roku, Michael Holquist opisuje problematykę poszukiwań porównawczych między innymi za pomocą metafory „kolonii karnej”³⁵. Stanowisko Bassnett znajdzie poparcie w Stanach Zjednoczonych, gdzie komentujący raport Bernheimera Tobin Siebers stwierdził, że „komparatystyka jako dziedzina nauki zamiera”, a przyczyn takiego stanu należy poszukiwać w sukcesie, jaki przez dłuższy czas odnosiła³⁶. Siebers bezbłędnie, jak okaże się później, wskazuje potencjalne kierunki rozwoju meta-krytycznej refleksji nad literaturoznawstwem porównawczym, dochodząc do wniosku, że skupi się ona na poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o sens i kształt dalszego istnienia³⁷.

W Polsce rozważania nad kryzysem literaturoznawstwa porównawczego stanowią również punkt wyjścia istotnej dla kształtu rodzimej komparatystyki dyskusji w Radziejowicach w 1997 roku, gdzie Teresa Kostkiewiczowa ukazuje praktyczne osiągnięcia dyscypliny w Europie i na świecie jako paradoksalne zaprzeczenie przekonania o jej recesji³⁸. Jeszcze dziesięć lat później Michał Kuziak, powracając do refleksji nad rolą i miejscem komparatystyki w polskiej nauce, powtórzy za Amerykanami, opisującymi sytuację literaturoznawstwa porównawczego w kategoriach „instytucjonalnego schyłku”³⁹, że znajduje się ona „w stanie trwałego kry-

gnoza kolejnych kłopotów niezbyt mocnego organizmu komparatystyki, zapowiadająca jego blisko kres, śmierć, unicestwienie. O nieodległym zgonie będą mówili Frank W. Chandler, Samuel Putnam i Henry Smith w latach 30 [...]”, por. T. Bilczewski, „*Theatrum anatomicum*”: komparatystyka i ciało, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 201.

³⁵ Por. M. Holquist, *Metropole and Penal Colony: Two Models of Comparison*, [w:] *Remapping the Boundaries*, Bologna 1997, s. 23-38.

³⁶ Por. T. Siebers, *Sincerely Yours*, [w:] *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Baltimore-London 1995, s. 196.

³⁷ Por. tamże, s. 196.

³⁸ Por. T. Kostkiewiczowa, *Orientacje badawcze i kondycja współczesnej komparatystyki. Wprowadzenie do dyskusji*, [w:] *Badania porównawcze. Dyskusja o metodzie. Radziejowice 6-8 lutego 1997*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Izabelin 1998, s. 11-16.

³⁹ Por. F. Loriggio, *Pamięć dyscypliny jako historia kulturowa: komparatystyka, globalizacja i kategorie badań literackich* (2004), przeł. A. Sterczyńska, [w:] *Niewspółmierność...*, Kraków 2010, s. 277 i nn.

zysu, który w szczególny sposób nasilił się współcześnie”⁴⁰. W 2010 roku Kostkiewiczowa, powracając do rozważań nad zakresem i celem badań porównawczych, zwróci uwagę na fakt, że komparatystykę opatrzone etykietą dziedziny przechodzącej „trwały kryzys” również dlatego, że „nie dopracowała się ostatecznie własnego przedmiotu i narzędzi”⁴¹. Nieco łagodniejszą metaforyką posługują się badacze wybierający, jak Adam Kola, zamiast terminu „kryzys” bliskie koncepcjom Guilléna a powracające w badaniach nad postmodernizmem pojęcie „niepewności”, która cechuje komparatystykę w takim stopniu jak humanistykę w ogóle⁴². Z kolei Tomasz Bilczewski postrzega „kryzysowe terytorium” współczesnych badań porównawczych jako „obszar przesilenia, wstrząsów, a nie-raz ekstremalnych połączeń i kombinacji, służących odnowie, oczyszczeniu, skierowanych ku lepszemu przyszłości”⁴³. Mówiąc o komparatystyce, wprowadza również metaforykę rynku i wymiany ekonomicznej. Stanowi ona nową, choć niekoniecznie przez wszystkich akceptowaną jakość dyskursu metakrytycznego, odzwierciedlającą charakterystyczny dla XXI wieku „biznesowy” kod opisywania świata.

Podobną rolę jak Wellekowska koncepcja „kryzysu komparatystyki” odegrała w refleksji autotematycznej tej dziedziny sformułowana przez Susan Bassnett teoria śmierci literaturoznawstwa porównawczego jako autonomicznej dyscypliny humanistyki⁴⁴. Jako efektowny tytuł wykorzystuje określenie *Death of a Discipline* tłumaczka Derridy, znawczyni feminizmu i teorii postkolonialnej, Gayatri Ch. Spivak⁴⁵, która w 2003 roku proponuje kolejną rewizję pojęcia komparatystyki. Jak zauważa Andrzej Hejmej, „propozycja Spivak” jedynie udaje „krytykę totalną”,

⁴⁰ M. Kuziak, *Komparatystyka na rozdrożu?*, „Porównania” 2007 nr 4, s. 11.

⁴¹ Por. T. Kostkiewiczowa, *Komparatystyka literacka dzisiaj - preliminaria: co, jak i po co porównujemy*, [w:] *Komparatystyka między Mickiewiczem a dniem dzisiejszym*, red. L. Wiśniewska, Bydgoszcz 2010, s. 153.

⁴² Por. A. F. Kola, *Kulturoznawstwo a instytucjonalizacja komparatystyki*, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 83-84.

⁴³ T. Bilczewski, *Wstęp. Ekonomia i polityka komparatystyki*, [w:] *Niewspótmierność...*, Kraków 2010, s. XVII.

⁴⁴ Por. S. Bassnett, *Comparative Literature*, London-New York 1993, s. 161.

⁴⁵ Zob. G. Ch. Spivak, *Death of a Discipline*, New York 2003. Dyskusji na temat książki Spivak poświęcony jest cały numer „Comparative Literature”, zob. *Responding to the Death of a Discipline: An ACLA Forum*, „Comparative Literature” 57, n. 3 (Summer 2005), <http://www.jstor.org/stable/i383314> [8/05/2011]. W Polsce na ten temat zob., m. in. T. Bilczewski, „*Death of a Discipline*” - recenzja, „Ruch Literacki” 2006 z. 2, s. 269-271 i O. Płaszczewska, dz.cyt., s. 77-78, 208-209.

będąc „w istocie krytyką umiarkowaną”⁴⁶. „Śmierć dyscypliny” oznacza tutaj po prostu odrzucenie literaturoznawstwa porównawczego opartego na „narodowych literaturach europejskich” i głoszącego wyższość literatury Zachodu nad piśmiennictwem innych narodów (Spivak proponuje, by przedmiotem refleksji porównawczej uczynić literatury Azji, Afryki, Ameryki Łacińskiej, dawnego ZSRR, terytoriów dominacji islamu oraz mniejszości kulturowych⁴⁷) oraz sugestię, by traktować jego interpretację jako źródło wiedzy o wielokulturowym świecie⁴⁸. *New Comparative Literature* ma być, w przeciwieństwie do komparatystyki tradycyjnej, apolityczna⁴⁹ (choć też Spivak o relacjach między kolonizatorem i kolonizowanym, jej propozycja rozwijania tzw. *subaltern studies* sprawia wrażenie silnie motywowanej ideologicznie, zwłaszcza gdy uwzględni się wcześniejsze zainteresowania badaczki marksizmem⁵⁰) i skupiać się na poznawaniu Innego i doświadczenia obcości, zapisanego w dziele literackim⁵¹.

Zamiast zgonu dyscypliny znajdziemy więc u Spivak przemianę komparatystyki zgodnie z tendencjami współczesnej humanistyki, dążącej do przekraczania granic (*crossing boundaries*), przy czym zastąpienie obrazu kryzysu silniej nacechowaną wizją śmierci służy tutaj podkreśleniu bezpowrotności tradycyjnego modelu komparatystyki. Kryzys implikuje bowiem możliwość odrodzenia, śmierć – definitywny koniec. Wobec takiej stylistyki nie zaskakuje zatem metaforyka „życia po śmierci” (*afterlife*), jaka pojawia się, na przykład, w komentarzu do tezy Spivak sporządzonym na użytek ACLA przez Emily Apter⁵². Do podobnej poetyki nawiązuje w odchodzącym od negatywnego obrazu komparatystyki raporcie ACLA Haun Saussy. Jego refleksja nad odradzającą się, dzięki interdyscyplinarności, wartością literaturoznawstwa porównawczego – w której pojawiają się między innymi takie określenia, jak „tryumf komparatystyki” lub „epoka komparatystyki” w odniesieniu do przełomu XX i XXI

⁴⁶ Por. A. Hejmej, *Komparatystyka kulturowa: interpretacja i egzystencja*, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 70.

⁴⁷ Por. G. Ch. Spivak, *Death of a Discipline*, New York 2003, s. 84-85.

⁴⁸ Por. tamże, s. 4-23. Ten fragment zbioru esejów Spivak został przełożony na język polski, zob. G. Ch. Spivak, *Przekraczanie granic*, przeł. E. Kraskowska, [w:] *Niewspółmierność...*, Kraków 2010, s. 161-184.

⁴⁹ Por. G. Ch. Spivak, *Death of A Discipline*, New York 2003, s. 71-72

⁵⁰ Zob. G. Ch. Spivak, *Can the Subaltern Speak?* [w:] *Marxism and the Interpretation of Culture*, red. C. Nelson, L. Grossberg, Urbana, Chicago 1988, s. 271-313.

⁵¹ Por. G. Ch. Spivak, *Death of A Discipline*, New York 2003, s. 73 -74, 102.

⁵² Zob. E. Apter, *Afterlife of a Discipline*, „Comparative Literature” 57, n. 3 (Summer 2005), s. 201-206, <http://www.jstor.org/stable/i383314> [8/05/2011].

wieku - nosi tytuł „Wyborny trup” pozszywany ze świeżych koszmarów. O memach, pszczelich rojach i samolubnych genach⁵³. Komparatystyka, odnosząca „poniekąd” sukces, okazuje się w wizji Saussy’ego tworem przypominającym Frankensteina, a więc zarówno przerażającym w swojej monstrialności, jak i dowodzącym geniuszu tych, którzy powołali ją do istnienia i utrzymują przy życiu. Wywoławcze określenie komparatystyki jako upiora jest w rozważaniach Saussy’ego logiczną konsekwencją podjęcia dyskusji nad dziedziną, której śmierć została ogłoszona i zaprobowana przez odbiorców.

Nawet dosyć pobieżne spojrzenie na fundamentalne dla komparatystyki wypowiedzi metakrytyczne pozwala zauważyć, że postugiwanie się negatywną metaforą odwołującą się do pola semantycznego kryzysu i agonii, zarówno w sensie politycznym jak i medycznym, przeważa w wypowiedziach badaczy anglosaskich oraz w środowiskach uczonych nawiązujących do wypracowanych w Stanach wzorców, powracając w Europie głównie, choć nie wyłącznie (jak dowodzi przykład Susan Bassnett) na zasadzie przytoczenia albo reperkusji. W dzisiejszej Francji, jak wynika, na przykład, z ogłoszonego w 2007 roku raportu o stanie dyscypliny, uwaga badaczy skupia się przede wszystkim na „dynamicznym życiu rozwijającej się dziedziny”⁵⁴, toteż trudno w ich rozważaniach dopatrzeć się metaforyki kryzysu. W pewnym sensie jako niezamierzoną ilustrację skłonności anglosaskiego literaturoznawstwa porównawczego do samookreślania się za pomocą figur negatywnych potraktować można także – w innym celu przygotowany przez Tomasza Bilczewskiego – wybór amerykańskich wypowiedzi metakrytycznych z ostatnich dwudziestu lat, opublikowany w 2010 roku⁵⁵. Komparatystyka postrzegana jest w większości z nich zgodnie z określonym przez Thomasa Kuhna paradygmatem „niewspółmierności” i stanowiącą jego podstawę tezę o tym, że czynnikiem

⁵³ Zob. H. Saussy, *Exquisite Cadavers Stitched from Fresh Nightmares*, [w:] *Comparative Literature in an Age of Globalization*, Baltimore 2006, s. 3 – 42; tytuł w przekładzie Ewy Rajewskiej [za:] *Niewspółmierność...*, Kraków 2010, s. 185.

⁵⁴ „(...) la vie et le dynamisme d’une discipline en évolution (...)”. A. Tomiche, *Avant-propos*, [w:] *La recherche en Littérature générale et comparée en France en 2007. Bilan et perspectives*, red. A. Tomiche, K. Zieger, Valenciennes 2007, s. 14.

⁵⁵ *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski (Kraków 2010), obejmuje teksty aktualne, z którymi polski literaturoznawca mógł zetknąć się, sięgając do wypowiedzi oryginalnych – nie są to teksty nieobecne w polskiej refleksji badawczej (wystarczy sięgnąć do takich czasopism, jak „Teksty Drugie” czy kierowane przez Bogusława Bakulę poznańskie „Porównania”, by przekonać się o zainteresowaniu rodzimego odbiorcy tym, co dzieje się

determinującym kształtowanie się teorii naukowych jest kryzys⁵⁶. Sięgając do zawartych w tej antologii przekonujących opisów komparatystyki jako „dyscypliny poza dyscypliną” (*indiscipline*, David Ferris), przechodzącej z ekstazy w agonię (Ulrich Weisstein) dziedziny „programowo opozycyjnej” (Linda Hutcheon), warto uświadomić sobie, że ukazują one sytuację i sposób postrzegania literaturoznawstwa porównawczego w Stanach Zjednoczonych i niekoniecznie muszą być traktowane jako model obowiązujący w europejskiej myśli metakrytycznej. Na problem bezwarunkowego zapatrzenia wielu środowisk europejskich w amerykański model komparatystyki zwraca od dawna uwagę włoski literaturoznawca, Ar-

w komparatystyce zagranicznej). W Antologii uwzględnione zostały trzy głosy badaczy nieamerykańskich – Susan Bassnett i Petera de Bolla oraz George’a Steinera, autora jednej z trafniejszych i najwzięźniejszych definicji komparatystyki, jakie pojawiły się w ostatnich dwudziestu latach – szczęśliwie przeniesionej na grunt polski w „Porównaniach” a w *Niewspółmierności* przedstawionej w rozdziale poświęconym translacji. Historycznie udokumentowana, przejrzysta i precyzyjna definicja Steinera, który swoją koncepcję opiera na długoletnich doświadczeniach praktyki komparatystycznej, wydaje się wręcz podważać późniejsze tezy Rorty’ego na temat jałowości, niecelowości i niemożliwości określenia „istoty” komparatystyki (s. XIII). Zaslugą redaktora tomu jest dokonanie wyboru tych tekstów, a przede wszystkim ich uporządkowanie. Wypowiedzi badaczy zostały zgrupowane w siedmiu obszarach tematycznych. Z jednej strony pojawiają się tu elementy definicji dyscypliny i zagadnienia dotyczące życia instytucji (r. II) – z drugiej – problemy szczegółowe (komparatystyka w badaniach genderowych (r. V), w polityce (r. VI), translacja (r. VII). Bez dobrej orientacji w sytuacji amerykańskiej komparatystyki przełomu XX i XXI wieku taka kategoryzacja byłaby niemożliwa – dzięki niej czytelnik Antologii poznaje nie tylko poszczególne wypowiedzi teoretyczne, ale również główne pola zainteresowań literaturoznawstwa porównawczego w Stanach Zjednoczonych w fazie „ekspansji wielokulturowości”, zainteresowania przekładem i borykania się z „problemami globalizacji” (s. LVII). Prezentacja tych tekstów w przemyślanym wyborze i po polsku ma także dodatkową zaletę, jaką jest umożliwienie odbiorcy „bezpiecznego” pod względem lingwistycznym dostępu do tekstu, którego lektura w oryginale może sprowadzić na manowce mniej przygotowanego czytelnika, jako że postmodernistyczny język teorii literatury nie jest językiem łatwym, posługuje się dość hermetyczną leksyką, ma skłonność do specyficznej metaforyki. Tym bardziej chwalić należy wysiłek tłumaczy, starających się o „wierne i piękne” przedstawienie poszczególnych wypowiedzi zgodnie z konwencjami polskiego dyskursu teoretycznego. Antologia staje się także punktem wyjścia przeprowadzonej 14 stycznia 2011 roku w Krakowie dyskusji na temat komparatystyki, zob. Rozmowa *O problemach współczesnej komparatystyki*, z udziałem M. Korytowskiej, O. Płaszczewskiej, M. Skwary, B. Bakuły, T. Bilczewskiego, A. Borowskiego, A. Hejmeja i T. Sławka, „Wielogłos” 1-2 (7-8) 2010, s. 7-38.

⁵⁶ Por. L. Waters, *Epoka niewspółmierności* (2001), przeł. T. Bilczewski, [w:] *Niewspółmierność...*, Kraków 2010, s. 66-68.

mando Gnisci, podkreślając, że wyrasta on z dawnej tradycji badań porównawczych w połączeniu z osiągnięciami postmodernistycznej myśli humanistycznej w Europie, a więc nie stanowi oryginalnego rozwiązania badawczego⁵⁷.

Pojawiająca się w dyskursie metakrytycznym metaforyka negatywna stanowi jeden z paradoksów współczesnych badań porównawczych, które należą do trwalszych i prężniej ewoluujących nurtów literaturoznawstwa XX i XXI wieku. Jak się wydaje, zarówno w amerykańskim jak i w europejskim epatowaniu stanem kryzysu czy doświadczaniem „sytuacji granicznej” przez komparatystów mieści się trochę kokieterii (mówimy o kryzysie, bo przecież wszyscy wiedzą, że jest inaczej, że dyscyplina doskonale się rozwija, a trudności dotyczą ją w takim stopniu, w jakim dotknięta jest nimi współczesna humanistyka, wchodząca, według określenia Haliny Janaszek – Ivaničkovéj, w wirówkę globalizacji⁵⁸), a także trochę myślenia magicznego (deklaracja kryzysu gwarantuje, że w rzeczywistości się on nie zdarzy). Użycie pojęcia „kryzys” w refleksji autotematycznej dowodzi samoświadomości uprawiających komparatystykę badaczy⁵⁹ a także ich przekonania o konieczności doskonalenia dyscypliny. Niebezpośrednio świadczy też o traktowaniu tej nauki – zgodnie z tra-

⁵⁷ „(...) la cultura umanistica nordamericana, dimenandosi tra l'antica eredità e la più recente influenza del sapere europeo (il decostruzionismo e il postmodernismo francesi o i „cultural studies” e le “postcolonial theories” inglesi e dell'ex impero britannico) da una parte, e l'eterna questione del multiculturalismo, dall'altra, obbliga il mondo intero - o per lo meno, quello „che si fa obbligare” - a discutere questi stessi problemi e secondo le vedute di New York e di Toronto. A. Gnisci, *Mondialità e decolonizzazione* (1997), [w:] A. Gnisci, F. Sinopoli, *Manuale storico di letteratura comparata*, Roma 2004, s. 217. [Północnoamerykańska kultura humanistyczna, wijąc się między dawnym dziedzictwem a najnowszym wpływem nauki europejskiej (francuskiego dekonstrukcjonizmu i postmodernizmu albo angielskich i pochodzących z dawnego imperium brytyjskiego *cultural studies* i *postcolonial theories*) z jednej strony, a odwieczną kwestią wielokulturowości z drugiej, zmusza cały świat - a przynajmniej tych, którzy się „dają zmusić - do refleksji nad tymi samymi problemami i zgodnie z optyką Nowego Jorku i Toronto”, przeł. O. P.]

⁵⁸ Osobnym wątkiem rozważań na temat języka komparatystyki mogłoby stać się zagadnienie nacechowanego pozytywnie dyskursu metakrytyki i stopnia jego ironizacji, obejmujące, na przykład analizę takiej wypowiedzi: „Komparatystyka literacka po przewycięzeniu autarkii europocentrycznej i wejściu na międzynarodową scenę porównawczą literatur Afryki i Azji, zyskała charakter planetarny, interkontynentalny i interdyskursowy”. Por. H. Janaszek-Ivaničková, *Absoluty komparatystyczne a wolna wola*, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 206.

⁵⁹ Terminy „kryzys” i „krytyka” mają ten sam źródłosłów, na co zwraca uwagę przy innej okazji Wiesław Juszcak: *Κρισις* w sensie pierwszym (historycznie, bo nie obecnie) to „sąd” albo, ściślej, „rezultat osądzenia”, coś jak gdyby wyrok lub wer-

dycją, w myśl której metodologia porównawcza wywodzi się z XIX-wiecznej koncepcji nauk przyrodniczych – jako żywego organizmu⁶⁰, w naturalny sposób przechodzącego fazy rozkwitu lub regresji. Szafowanie metaforą negatywną może też wynikać „z nakazów mody, obowiązującej ideologii”, które – na co zwraca uwagę Maria Korytowska – są znaczącymi czynnikami warunkującymi wybory badawcze krytyka⁶¹. Posłużenie się obrazem śmierci, agonii a nawet skandalu czy „zgorzenia” – jak dzieje się to w przypadku poświęconych problematyce przekładu rozważań Laurence’a Venutiego⁶² – w dyskursie metakrytycznym jest skutkiem zbliżonych przesłanek i ma podobne znaczenie. Jak się okazuje, w większości analizowanych przypadków zastosowanie „figur negatywnych” pełni funkcję retoryczną – obrazy komparatystyki w agonii, śmierci dyscypliny czy literaturoznawstwa porównawczego jako upiora odgrywają rolę efektownego hasła wywoławczego. Pojawiają się często w tytułach, przykuwają uwagę odbiorcy, podkreślają wagę dyskusowanego problemu. Są też sygnałem heterogeniczności dyscypliny, która – ze względu na swoją polimetodyczność i rozległość obszarów badawczych – wymyka się tradycyjnym strategiom definiowania. W takim kontekście metafora staje się, jak za Ianem G. Barbourem sugeruje Joanna Ślósarska, istotnym „narzędziem heurystycznym, pomocnym przy rozwiązywaniu problemów naukowych i przybliżaniu znaczeń nowych danych obserwacyjnych oraz [...] teoretycznych”⁶³. Jej zasadą w omawianych przypadkach nie jest porównanie, a interakcja, w której wywołane przez kompozycje obrazowo-pojęciowe skojarzenia pozwalają na stworzenie – dzięki negacji – paradoksalnie pozytywnej wizji omawianego zjawiska, a w dalszej kolejności – prowadzą do modyfikacji sposobu postrzegania świata⁶⁴. W nielicznych sytuacjach wywoławcza przenośnia zyskuje osobne

dykt, por. W. Juszcak, *Sztuka a „kryzys”* [w:] tegoż, *Wędrowka do źródeł*, Gdańsk 2009, s. 119.

⁶⁰ Na temat metaforiki cielesności w komparatystyce zob., m. in. T. Bilczewski, *„Theatrum anatomicum”: komparatystyka i ciało*, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 190-205.

⁶¹ Por. M. Cieśla - Korytowska, *Autor, autor!* Kraków 2010, s. 10, 225-226.

⁶² Zob. L. Venuti, *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*, Routledge, London - New York 1992. Na ten temat zob., m.in. B. Osimo, *Storia della traduzione. Riflessioni sul linguaggio traduttivo dall'antichità ai contemporanei*, Milano 2002, s. 246-247.

⁶³ J. Ślósarska, *Pogranicze metodologiczne - koncepcja słów-reflektorów w naukach przyrodniczych i humanistycznych*, [w:] *Komparatystyka między Mickiewiczem a dniem dzisiejszym*, Bydgoszcz 2010, s. 135 - 136.

⁶⁴ Por. tamże, s. 135.

wyjaśnienie. Tekst właściwy - w przeciwieństwie do tytułu - podporządkowany jest bowiem regułom dyskursu naukowego lub perswazyjnego.

ABSTRACT

Comparative Literature: Metacriticism and its Paradoxes

The essay concentrates on the problem of the self-critical discourse of the discipline. First of all, the word *crisis*, introduced by R. Wellek in 1958 to describe the situation of comparative literature in the USA, is redefined to explain the immediate success of this term all over the world. Moreover, the research embraces other situations in which comparative literature is defined through negative metaphors. Their presence is discussed as a paradox of the successful discipline which has reigned in humanistic research for more than two centuries. As it results from the research, the purpose of negative figures in self-critical discourse of comparative literature is chiefly rhetorical, but they express the necessity of development and progress, accordingly to the antique concept of crisis meaning 'capacity of judgement', criticism.